

ЕТАТИЗМ ЯК ПРИРОДНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

У сучасності актуалізується проблема пошуку ідейної основи належної організації суспільно-політичного буття. Численні негативні явища — системна криза, падіння духовності, неспроможність влади до реалізації місії держави, загальний декаданс тощо — засвідчили необхідність здійснення державного будівництва на засадах відповідності еству державно-правового буття.

Тож у межах цієї статті ми спробуємо окреслити сутність етатизму як політико-юридичної теорії і практики, що претендує на відповідність природі державності й обстоює пріоритет інтересів держави, її визначну цінність у контексті управління суспільними процесами і досягнення загального блага.

Проблема етатизму є недостатньо розробленою у сучасній науці. Нечисленні дисертаційні дослідження, їй присвячені, часто мають філософську спрямованість (В. В. Хміль [1]), що обумовлює необхідність повернення до основ досліджуваної теорії з позицій юридичної науки.

Проте, слід сказати, що ще Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, Г. В. Ф. Гегель вважали державу найвищим благом людства, хоча сам термін «етатизм» виник лише у 1880-х рр. для означення доктрини, яка вимагає максимального посилення впливу держави і розширення повноважень її органів [2, 367].

Прийнято вважати, що «зростанню етатизму сприяють політичні і соціально-економічні кризи», причому деякі дослідники засновником етатизму називають видатного німецького мислителя Х. Вольфа (1679–1754) [3, 145]. Він вважав, що людям властиве прагнення щастя, що змушує їх робити добро, уникати зла, надавати перевагу кращому перед гіршим. У дотриманні цих обов'язків і полягає природний закон поведінки людей. Тож право — це міра свободи, необхідна для виконання обов'язків, а усі суспільні відносини мають бути детально врегульовані мудрим державцем, під опікою якого люди зможуть вільно виявляти свої обдарування і жити щасливо. Для цього і необхідна сильна держава, місія якої полягає у забезпеченні «спільного блага» [4, 362–363].

Ідеї етатизму можна прослідкувати в багатьох політичних доктринах. У буржуазну епоху вони значною мірою були пов'язані з обґрунтуванням і захистом абсолютизму (Ж. Боден, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, К. Салмазій, Р. Філмер та ін.). В буржуазному суспільстві з початково пануючими в ньому ідеями «мінімальної держави» етатизм часто виступав як антиліберальна й антидемократична доктрина, як вимога сильної державної влади [5, 289].

Варто сказати, що в ряді джерел крайньою його формою називають фашизм [3; 5], хоча, на наш погляд, останній радше є викривленим збоченням, оскільки ним заперечуються чи спотворюються істинні ідейні підвалини етатизму, покладені в його основу класиками політико-правової думки: гідність, «освіченість», справедливість влади, забезпечення «спільного блага», законність,

елітаризм, належна свобода, визнання саме держави найвищою цінністю, а не певних партійно-елітарних ідей та груп тощо.

Таким чином, у межах цієї статті ми плануємо звернутися до аналізу витоків і ества політико-правового буття, як метафізичних основ державності, що дозволяють осягнути етатистський характер природи держави, її місію і засади належної організації. Тож, цілями даної статті є: а) аналіз особливостей додержавного і державного станів; б) дослідження етатистської природи державності як основи належної політико-правової організації суспільства; в) окреслення ества та істинних форм етатизму тощо.

Виникнення держави, очевидно, є явищем історичним: відомо, що її появі передував первісний стан. Професор В. В. Копейчиков відзначав, що суспільна влада в первісному суспільстві базувалася на родових відносинах, в соціальному розумінні була безпосередньо суспільною (адже не існувало апарату управління і примусу), характеризувалася єдністю, взаємодопомогою, співробітництвом, здійснювалася рядовими і виборними членами роду добровільно і без спеціального апарату управління [6, 9]. Проте, незважаючи на ідеалістичність вищевикладених положень, первісний стан не був досконалим: праця була примітивною і давала мізерні результати, були відсутні належні зв'язки між родами і племенами, що часто призводило до збройних сутичок, забобони і неосвіченість породжували жорстокість, були відсутні нормальні умови життя, тому його тривалість була незначною [6, 13].

При дослідженні державного буття слід застосувати юснатуралістичний підхід, оскільки, за висловом відомого дослідника С. І. Максимова, «класичні концепції природного права переносять акцент з існування права (і держави!) на його сутність, але трактують її як трансцендентальну реальність, зміст якої абсолютно правильний і легітимний для всіх людей» [7]. А це означає, що саме юснатуралістичний підхід дозволяє якнайкраще пізнати сутність держави і права.

Варто зауважити, що природно-правові ідеї знайшли відображення в теорії суспільного договору (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Мільтон, Дж. Лібберн, О. Сідней, Дж. Локк, Б. Спіноза, С. Пуфендорф, Х. Томазій, Х. Вольф, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, О. М. Радищев та ін.), яка каже, що: а) в історії існував так званий «природний» стан, за якого мали місце абсолютні рівність і свобода, які, щоправда, не були корисними, бо межували з хаосом; б) держава і право виникають внаслідок добровільного зречення людей деяких прав в обмін на певні послуги влади і держави; в) держава є наслідком взаємної згоди людей; г) вона має на меті забезпечення їхніх нагальних потреб та інтересів; г) право є засобом досягнення суспільної гармонії [8, 132] та ін.

Положення антропологічного напрямку юснатуралістичного вчення дещо уточнюють вищесказане: а) держава виникає з метою здолання недосконалої пристрасної природи людини, яка за рівності і свободи спричиняє «війну всіх проти всіх» (Т. Гоббс) [9]; б) виникнення держави пов'язане з двома «угодами» — об'єднання людей у суспільство та їх підкорення владі (Ж.-Ж. Руссо) [10].

Також слід сказати, що держава відрізняється від родоплемінної організації, насамперед тим, що: а) замість кровноспоріднених зв'язків, які існували у первісному суспільстві, виникає розподіл за територіальною ознакою; б) вона має суверенітет; в) їй властива особлива публічна влада, відокремлена від основної маси населення; г) утримання влади потребує витрат і здійснюється за рахунок податкових надходжень; г) головним її засобом для управління людьми стає закон (або ін. джерело права) [6, 17]; д) вона відразу постає як надсуспільна сила, що представляє всезагальні інтереси; е) вона являє собою систему політичного панування одних людей над іншими; є) з її появою суспільні відносини перестають ґрунтуватися на добровільних засадах, які поступаються місцем правовим нормам, санкціонованим державою [11, 117].

З викладеного випливає, що: а) держава є винаходом людей, що має забезпечити добробут; б) суспільна ієрархія є справедливою (договір підкорення), адже егалітарна рівність і свобода, властиві природному стану, спричиняють «війну всіх проти всіх»; в) справедливим є панування аристократії — «влади найкращих»; г) політичні права індивідів не є природними, адже за природного (додержавного) стану не існувало ні політики, ні держави, ні відповідних прав; г) обов'язок вище права, адже угоди об'єднання і підкорення немислимі без обмеження індивідуалізму; д) держава має втручатися в найважливіші сфери життя суспільства аби забезпечити їх належну регламентацію; е) державі має належати привілейоване місце при здійсненні політичної влади, за допомогою чого мають гарантуватися природні права людей — економічні, соціальні, культурні; є) держава і суспільство знаходяться в постійній боротьбі за гегемонію, але претензії першої є виправданими вже тим фактом, що перехід від природного до державного стану був необхідним з метою здолання хаосу додержавної «війни всіх проти всіх», який був вираженням повновладдя суспільства за відсутності держави; ж) державність є формою суспільного буття, що природно споріднена з етатистськими ідеями, адже саме державі відводиться центральне місце в контексті розв'язання суспільних суперечностей, управлінні, забезпеченні загального блага тощо.

Таким чином, в загальному плані слід сказати, що саме політико-правове буття виступає метафізичною основою етатизму, оскільки держава створюється суспільством як головний інститут, що перебирає на себе усі найважливіші рушії впливу, принципово відрізняється від додержавного ладу, де саморегуляції суспільства належало центральне місце. Фактично місією держави є забезпечення всезагального благоденства, для чого держава має бути досконалою зорганізованою і повинна мати доволі широкі повноваження.

Також слід зауважити, що, на нашу думку, судження щодо спорідненості етатизму з тоталітаризмом є хибними, оскільки соціальною базою останнього є маргіналізовані і люмпенізовані соціальні групи, а його виникнення об'єктивно зумовлене динамікою розвитку індустріального суспільства, яка кардинально вплинула на руйнування структур традиційного суспільства і формування масового суспільства [12, 111]. Тож фактично тоталітаризм постає в масовому суспільстві, яке сформувалося під впливом процесів модернізації у поєднанні

зі зростанням участі мас в історичному процесі і політичному житті. Перетворення людини у частинку натовпу, нівелювання особистості, зникнення загальнозначущих моральних цінностей, апатія, конформізм, фанатизм, радикалізм, падіння автономних соціальних організацій (сім'я, церква тощо) та ін. є рисами масового суспільства [13, 236–237], які є ґрунтом тоталітаризму.

Натомість наведений вище аналіз природи державності дозволяє стверджувати про її етатистський характер, а також про властивість істинному етатизму традиційності, честі, ієрархічності, порядку, законності, елітаризму, консерватизму тощо. На нашу думку, класичний етатизм, що відповідав природі державності, мав місце в епоху, коли домінування військово-аристократичних чинників політогенезу супроводжувалося повновладдям Гідних Суверенів (Людовік Великий, Петро Великий, Катерина Велика, Фрідріх Великий, Марія-Терезія).

Проте, відзначимо, що справжній етатизм може існувати і нині, у формі авторитарного режиму з моральними і правовими засадами. Так, на думку В. В. Сухоноса, авторитаризм є своєрідним компромісом між тоталітарним і демократичним режимами, що виникає в умовах, коли громадянське суспільство або нездатне контролювати державні структури, або самому суспільству загрожує розпад [14]. У свою чергу, О. Ф. Скакун вважає, що такий режим повинен виникнути в державах, де сильна влада має здолати загальнонаціональне лихо чи кризу [15, 83–87]. Авторитаризм вважається природним і виправданим за умов зламу старих соціальних структур, переходу до нових. Він є доволі поширеним (деякі монархії, диктаторські режими, військові хунти тощо), що пояснюється низкою його позитивних можливостей, особливо при проведенні радикальних реформ: забезпечення суспільного порядку, здійснення швидкої реорганізації суспільних структур, концентрація зусиль і ресурсів для виконання конкретних завдань [16, 30].

Авторитарний режим з його моральними і правовими основами, в принципі, може вважатися сучасною формою етатизму, оскільки йому властиві: відповідність метафізичним основам державності; ті самі фактори, що сприяють зростанню етатизму (криза і т.п., що спричиняє потребу у сильній владі); законність; апологія визначної ролі держави, визнання її абсолютної цінності; широта повноважень влади; тлумачення держави як основного соціального інституту; визнання її гегемонії в політичній сфері; елітаризм, що обмежує надмірну свободу; егалітаризм, що сприяє переважному доступу аристократії до влади та ін.

Отже, можна відзначити, що: етатизм являє собою політико-юридичну теорію і практику, що претендують на відповідність природі державності, й обстоюють пріоритет інтересів держави, її визначну цінність в контексті управління суспільними процесами і досягнення загального блага; сам факт переходу до державного стану свідчить про неспроможність саморегуляції суспільства і необхідність існування етатистської держави; державне буття немислиме без утворення ієрархії і певного обмеження політичної свободи; еліта має бути гідною, тобто утворюватися на аристократичних основах; етатистський харак-

тер відповідає природі держави; різноманітні тоталітарні режими, деспотії і т.ін. є викривленням і спотворенням етатизму, оскільки вони, як правило, ґрунтуються на люмпенізовано-маргіналізованій соціальній базі та є егоїстичними за своєю сутністю; етатизм відображає природу державності, обстоює цінність і значимість держави; етатизм, спрямований на якнайкраще втілення місії держави за допомогою розширення її влади, може існувати в різноманітних формах (навіть конституційними монархіями); ґрунтується на аристократичній владі, яка гідна виконання покладеної на неї місії держави задля досягнення загального благоденства.

Література

1. Хміль В. В. Дилема етатизму та аптитатизму у сучасній французькій філософії (історико-філософський аналіз): Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.05 / Нац. гірш. акад. України. — Дніпропетровськ, 1999. — 32 с.
2. Лисенков С. Л. Етатизм // Юридична енциклопедія. — К., 1999. — Т. 2. — С. 367.
3. Романюк А. Етатизм // Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни. — Л., 2003. — С. 145–146.
4. История политических и правовых учений: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В. С. Перессянца. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2006. — 944 с.
5. Большая советская энциклопедия: В 30 т. Т. 30. Экслибрис — Яя/ Гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М.: Сов. энцикл., 1978. — 632 с.
6. Правознавство: Підручник / А. І. Берлач, Д. О. Карпенко, В. С. Ковальський та ін.; За ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. — К.: Юріком Інтер, 2006. — 752 с.
7. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Х., 2002. — 40 с.
8. Романюк А. Договір суспільний // Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни. — Л., 2003. — С. 132.
9. Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. — М., 1989–1991.
10. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. — М.: Капоп-прес-Ц, 1998.
11. Проблемы общей теории права и государства: Учеб. для вузов / Под общ. ред. В. С. Перессянца. — М.: Норма, 2006. — 832 с.
12. Горбатенко В. П. Тоталітаризм // Юридична енциклопедія. — К., 2004. — Т. 6. — С. 111–112.
13. Угриш Л. Массовое суспільство // Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни. — Л., 2003. — С. 236–237.
14. Сухонос В. В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАП України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького — К., 2000. — 17 с.
15. Скадун О. Ф. Теорія держави і права. — Х.: Кодекс, 2001. — 656 с.
16. Мадіссон В. В., Горбатенко В. П. Авторитаризм // Юридична енциклопедія. — К., 1998. — Т. 1. — С. 30.